

Дзера О. В.

Львівський національний університет
імені Івана Франка

ВПЛИВ БІБЛІЙНИХ ПЕРЕКЛАДІВ НА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ПРЕЦЕДЕНТНИХ БІБЛЕЇЗМІВ: АНГЛО-УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

У статті розглянуто чинники формування корпусів національно-прецедентної фразеології біблійного походження в англо-українському зіставленні та проблеми перекладу національно-маркованих біблеїзмів. Доведено, що дивергентність біблійної фразеології в зіставляваних мовах зумовлена, зокрема, особливостями національних перекладів Святого Письма. Окремо виділено полігенетичні біблеїзми, що асоціюються не стільки з біблійним періоджерелом, скільки з його інтерпретацією в авторитетних твердженнях і класичних творах вербального й синтетичного мистецтва.

Ключові слова: національно-прецедентні біблеїзми, полігенетичні біблеїзми, візантійська традиція біблійного перекладу, латинська традиція біблійного перекладу, біблійний прототип, церковнослов'янізми.

Постановка проблеми. Біблія як культурний код належить до прецедентних текстів чи, радше, є універсальним прецедентним феноменом, адже біблійні образи й архетипи наявні в генній пам'яті людини. За відомим визначенням Н. Фрая, Святе Письмо – «Великий Код» європейської культури. Відповідно, кожен інтерпретатор (читач або перекладач) може розпізнати або наділити твір біблійними смислами залежно від особистого досвіду спілкування зі Святим Письмом (зокрема і його несприйняття з позицій атеїзму чи агностицизму), включеності в національну біблійну концептосферу, типу мовної культури в межах інтертекстуальної компетенції (насамперед знайомство з літературними біблійними інтертекстами). Універсальність Біблії як загальноєвропейського культурного коду не передбачає рівноцінної впізнаваності її актуалізацій за межами сакрального тексту – як мовленнєвих (біблійні інтертекстеми в авторському тексті), так і мовних (фразеологізми, паремії та конотоніми, запозичені з Біблії, апокрифів або літургійного тексту, а також етимологічно пов'язані з Біблією на сюжетному або текстовому рівнях). Для визначення останніх сталих прецедентних знаків мовної системи застосовуємо термін біблеїзм, так звужуючи його значення до суто лінгвістичного.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Часткові й окремі студії особливостей англій-

ської та української біблійної фразеології проводили А. Біріх, Х. Вальтер, Є. Верещагін, В. Гак, К. Дубровіна, Р. Зорівчак, Н. Іванова, А. Коваль, Д. Кристал, О. Кунін, В. Мокієнко, О. Набока, В. Смірнов, С. Шулежкова, В. Хлебда. Однак досі не з'ясованими залишаються чинники формування національних корпусів біблеїзмів, ментальні передумови дивергентності світосприйняття універсального тексту Святого Письма й, відповідно, його вибіркової фразеологізації різними національними культурами.

Постановка завдання. У лінгвістичній науці досі немає комплексного дослідження біблеїзмів із застосуванням перекладознавчого, лінгвокогнітивного й зіставно-типологічного підходів, що зумовлює актуальність дослідження. Стаття має на меті простежити вплив англомовних та українських перекладів Святого Письма на формування відповідних національно-прецедентних біблеїзмів.

Виклад основного матеріалу. Національно-прецедентні біблеїзми формують різні за змістом та обсягом канони в різних культурах. Нелегко пояснити, чому той чи той біблійний вислів набуває концептуальної вагомості в певній мові й культурі. В. Гак виділяє об'єктивні та суб'єктивні причини розходжень у різномовній біблійній фразеології [7, с. 55]. Аналізуючи розбіжності в списках поширених біблійних цитат російської

й англійської культур, В. Жельвіс зазначив: «[...] перевага тієї чи тієї цитати могла бути викликана конкретно історичною подією, удалим використанням її відомим проповідником або – що найцікавіше – тією або тією рисою національного характеру» (переклад авт. – О. Д.) [11, с. 204].

Важливими, на нашу думку, є й суто мовні чинники, що зумовлюють різну стилістичну маркованість біблійних висловів і, відповідно, різну експресивність і запам'ятовуваність. Лінгвальні й екстралінгвальні чинники розходжень між біблеїзмами в різних мовах виділила К. Дубровіна [10].

В. Мокієнко назвав кілька чинників, які пояснюють наявність неоднакової семантичної структури в біблеїзмах, що функціонують у різних мовах, а саме: а) відмінність перекладацьких традицій (візантійська та латинська); б) вплив соціально-культурного середовища: особливості конфесійної орієнтації; різна взаємодія християнських уявлень з язичницькими; специфіка мовної ситуації в різні історичні періоди; в) внутрішньомовні закономірності лексико-семантичного розвитку; г) семантичний синкретизм самого першоджерела – тексту Біблії [17, с. 146].

Наприклад, поєднання кількох чинників вважаємо причиною фразеологізації відомого біблійного виразу *fly in the ointment*, що входить до ключових словників ідіом та алюзій англійської мови, зокрема й до списку з 257 сталих біблійних виразів Д. Крістала [25, с. 293]. Цей біблеїзм походить із Книги Еклезіяста 10: 1 і структурно пов'язується з Біблією Якова 1611 року; див. “*Dead flies cause the ointment of the apothecary to send forth a stinking savor: so doth a little folly him that is in reputation for wisdom and honour*” [31, Eccles. 10: 11]. Його значення – «хтось або щось, що більшою чи меншою мірою псує досконалу в усьому іншому або дуже задовільну ситуацію» (переклад авт. – О. Д.) [32, с. 193].

Причини входження цього біблійного виразу до системи англійської мови ретельно проаналізував Д. Крістал. На думку дослідника, цей вираз з XVI століття «якнайточніше проходить у щілину лінгвістичної свідомості» англійців (“*it slots neatly into their linguistic consciousness*”) [25, с. 113], іншими словами, формує відповідний національно-прецедентний біблеїзм, завдяки: а) контрасту позитивних конотацій слова *ointment* (оливкова олія, елей), зокрема, пов'язаних із релігійним ритуалом помазання, та негативних конотацій слова *flies* (мухи). Д. Крістал навів цікавий приклад: в одній з англійських чаклунських книг VI століття муху названо дияволом. Зазначимо,

що приписування мухам диявольських ознак іде від біблійного тексту. С. Аверинцев згадує, що ще св. Ієронім у коментарях до Вульгати пов'язував ім'я Вельзевула з іменем старозаповітного бога філістимлян Ваал-Зевува, що означає «повелитель мух» (таку саму назву має роман Вільяма Голдінга 1954 року) [1, с. 64]; б) надзвичайній ритмічності й, відповідно, запам'ятовуваності фрази.

В українській культурній пам'яті відповідна цитата з Еклезіастової Книги не закріпилася, про що свідчить суттєва розбіжність її перекладних варіантів; лише відповідником до англійського *ointment* є *пахуца масть* (П. Куліш), *олива* (І. Огієнко), *масть* (І. Хоменко), *запахна масть* (Патріарх Філарет), *пахуча олія* (Р. Турконяк). Надзвичайно ритмічно й евфонічно звучить ця фраза в церковнослов'янському варіанті: «Мухи *qm̄gplbn̄shrtte* згнують еле# сладость» [6, Еккл. ѱ: а]. Однак, на відміну від таких церковнослов'янських, як *нічтоже сумняшеся*, *притча во язицех* та інші, вищезгадана цитата не фразеологізувалася в українській мові. Відповідником ідіоми *fly in the ointment* є просторічний вираз *ложка дьогтю в бочці меду*. Хоча мед часто згадується в Старому Заповіті поряд із молоком, рідше з оливковою олією як уособлення багатств Палестини, мабуть, немає сенсу шукати біблійні зв'язки цього українського фразеологізму.

Як бачимо, фразеологічну лакуну в одній із зіставлюваних мов можна пояснити варіативністю інтерпретацій біблійного протовиразу в національній традиції перекладу Святого Письма. Результатом лакуни є описовий переклад відповідного біблеїзму вихідної мови або біблійно-немаркований фразеологічний еквівалент.

Фразеологічну лакуну може зумовити дивергентність тлумачення відповідного біблійного вірша в латинській і візантійській перекладних традиціях. Прикладом може слугувати англійський біблеїзм *as the sparks fly upward*, українськими відповідниками якого, згідно зі словником К. Баранцева, є вставні слова «напевно, обов'язково, безсумнівно, безумовно» та фразеологізм «на роду написано» [2, с. 42]. Джерело наведеного біблеїзму – фраза з Книги Йова, де Еліфаз пояснює страднику першопричину його горя: “*Yet the man is born unto trouble, as sparks fly upward*” [31, Job 5: 7]. Коментатори Біблії, що орієнтуються на латинську традицію, загалом погоджуються щодо тлумачення цієї фрази, а саме: «Реальні переступи – це іскри, що вилітають із полум'я первородного гріха. Наші клопоти виникають так природно, як іскри летять угору –

їх так багато, так щільно і швидко вони здійснюються одна за одною» (переклад авт. – О. Д.) [26]. Про поширеність цього біблеїзму в сучасному англomовному світі свідчить і його використання як назви роману Г. Морріса (2011) з трилогії про родину Вінслоу. Цитата *born unto trouble, as sparks fly upward* послугувала назвою студійного альбому канадської пост-рок-групи *A Silver Mt. Zion*.

Однак тлумачення вищенаведеного вірша з Книги Йова далеке від однозначності, адже давньогебрейське *resheph* означає «палаюча вуглинка, блискавка, стріла, жар» [24]; відповідно, «[...] в інших перекладах замість «іскор» говориться про «блискавки», «стріли», «пташенят» і навіть «синів бога родючості й моря Рашапа», котрі вилітають із пекла, щоб наслати чуму на людство» [20, с. 200]. «Пташенята» випадають із цього ряду, адже образ узят з грецької Септуагінти (переклад III ст. до н. е.), звідки він перейшов у церковнослов'янську Біблію та переклад Р. Турконяка; порівняймо: «но человек раждается на труды, птенцы же сипвѣ въсоку парѣтъ» [6, Іов е: џ]; «Але чоловік народжується для тяжкої праці, а пташенята грифа на висотах ширяють» [5, Йов 5: 7]; схоже в Острозькій Біблії: «но члктѣ ражаецѣ трудомѣ, птѣти же [орли] въсоку парѣтъ»/«але чоловік родиться для труда, пташенята ж орлині високо ширяють» [19, Йов 5: 7]. Отже, тут спостерігаємо протиставлення людини, яка мусить «у поті чола здобувати хліб свій», і «птиць небесних, які не жнуть, не сіють». У новітніх українських перекладах, першоджерелом яких слугують масоретські тексти, також спостерігаємо відмінності; порівняймо: «Бо людина народжується на страждання, як іскри, щоб угору летіти» [4, Йов 5: 7]; «Ні! Чоловік призводить лихо, як іскри, що летять угору» [21, Йов 5: 7]. Переклад І. Огієнка наштовхує на думку про необхідність страждань задля майбутнього спасіння («піднесення угору»), а в перекладі І. Хоменка людина – це, радше, призвідник зла, ніж страдник.

Наведемо приклад актуалізації цього біблеїзму в гумористичному контексті роману Джерома К. Джерома «Троє у човні (не кажучи про пса!)». Оповідач проводить аналогію між постійним зустрічним вітром, прокляттям веслувальників і вищим приписом, згідно з яким наше життя – лише випробування: “*But there! This world is only a probation, and man was born to trouble as the sparks fly upwards*” [27, с. 149]. О. Негребецькому вдалося зберегти ідіоматичність оригіналу, проте гумористичний ефект його перекладу є результатом контрверсійної модифікації крилатого вислову

«Людина народжується для щастя, як птах для польоту»; порівняймо: «*Та що вдієш! Наше земне життя – лиш долання спокус і людина створена для горя, як іскра для польоту*» [8, с. 149].

Національну прецедентність біблійного виразу може обумовити його звукописна апелюваність чи лексико-стилістична маркованість. Наведемо два старозаповітні вирази, кожен із яких закріплюється як біблеїзм лише в англійській або лише в українській мовах. Одним із найчастотніших у сучасному англomовному дискурсі є біблеїзм *the coat of many colours* із Книги Буття 37: 33. Щоб виділити свого улюбленця Йосипа серед інших синів, Ізраїль (Яків) подарував йому *квітчасте вбрання*. Саме це вбрання, вмочене в крові козла, заздрісні брати Йосипа принесли батькові як доказ загибелі сина, хоча насправді продали його в рабство.

Деякі дослідники вважають, що означення «кольоровий, квітчастий» – результат неправильної інтерпретації, зокрема Дж. Ламса подає таке визначення: «Одяг із довгими рукавами, що є ознакою вченості, гідності й високого становища в суспільстві» (переклад авт. – О. Д.) [28, с. 5]. За іншим визначенням, гебрейське слово *ras* означає «довгий хітон із рукавами (можливо, просто широкий); від первісного значення «щось, що має різну довжину» (переклад авт. – О. Д.) [24]. Однак майже в усіх англomовних перекладах, починаючи від Біблії Дж. Вікліфа, цей вираз має експресивну алітераційну форму й привабливу семантику «різнобарвність», на основі якої розвинулося сучасне значення біблеїзму «будь-яке розмаїття, напр., культур, націй, речей, місць тощо». Наслідком стало розмаїття можливих контекстів, у яких уживається цей вираз, часто в лексично-трансформованому вигляді. Як зазначив Д. Крістал, «важко знайти іншу біблійну фразу, яка породила такий широкий спектр свіжих асоціацій і творчих маніпуляцій» (переклад авт. – О. Д.) [25, с. 35]. Натомість в українській культурі цей вираз не має національно-прецедентного статусу й навіть однозначного перекладу: *квітчасте вбрання* (переклад І. Огієнка), *квітчаста одежа* (переклад І. Хоменка), *різнобарвне вбрання* (переклад Філарета), *барвисте вбрання* (переклад Р. Турконяка). Цікаво, що з усіх англomовних та українських перекладів інтерпретація П. Куліша найближча до первинного, утраченого значення *одіж квітчаста, рукавчата*. Утім, як не дивно, яскравий образ квітчастого вбрання не зачепився в національній свідомості українців настільки, щоб закріпитися в мові як біблеїзм.

Протилежною є ситуація з біблеїзмом *скрижалі* (бути записаним на скрижалі). Ідеться про кам'яні таблиці, які Господь дав Мойсею: «*І промовив Господь до Мойсея: «Вийди до Мене на гору, і будь там. І дам тобі кам'яні таблиці, і закона, та заповідь, що Я написав для навчання їх»* [4, Вих. 24: 12]. Церковнослов'янїзму *скрижалі* не знаходимо в новоукраїнських перекладах Біблії ХХ століття. Варіант, що його пропонують перекладачі, звучить цілком сучасно, як й англomовні інтерпретації виразу: *кам'яні таблиці/tables of stone*. Натомість Патріарх Філарет та Р. Турконяк – перекладачі Святого Письма ХХІ століття, знову повертаються до церковнослов'янського варіанта, усвідомивши його національно-прецедентний статус. Фразеограф біблеїзмів А. Коваль подала п'ять прикладів уживання біблеїзму *скрижалі* в художніх текстах, зокрема у творах Олександра Олеся, Олександра Довженка, Агатангела Кримського, Дмитра Павличка. При цьому дослідниця окреслила його два значення: «заповіт, твір, сповнений великих ідей, важливі закони» [13, с. 68], «щось святе, недоторкане, те, чому людина поклоняється» – й окремо виділила вислів *бути записаним на скрижалі* в значенні «здобути безсмертя, бути увінчаним» [13, с. 69].

Англomовний відповідник цього біблеїзму не входить ані до Вордсвортського словника алюзій, ані до Словника біблійних ідіом Дж. Ламси. Д. Крістал уніс цей вираз у каталог сталих біблійних висловів [25, с. 267–268], проте вказав на його низьку частотність у переносних (небіблійних) контекстах [25, с. 48], тобто поставив під питання його ідіоматичність. Можливо, саме урочисто-архаїчна форма українського біблеїзму, на відміну від простоти англomовного виразу, і зумовила його національну прецедентність.

Розглянемо унікальний випадок входження біблійного виразу до англomовного узусу внаслідок омонімічної гри, що призвела до повної втрати зв'язку з текстом Святого Письма. Етимологія біблеїзму (*in the land of Nod* – «країна блукання»: саме там оселився Каїн після того, як Господь покарав його вигнанням за вбивство брата: “*And Cain went out from the presence of the Lord, and dwelt in the land of Nod, on the east of Eden*” [31, Ge. 4: 16]. Можливо, вираз є просто метафорою, адже Каїн був приречений на вічне блукання: «*Мандрівником та заволокою будеш ти на землі*» [4, Бут. 4: 12]. Проте в англійській мові цей біблеїзм розвинув значення «сон» [29, с. 339], унаслідок мовної гри на омонімії біблійного *Nod* і відомого від початку ХV століття слова *nod* у значенні

«схиляти голову» й «дрімати». Перша згадка про біблеїзм (*in the land of Nod*) датується 1738 роком, коли Джонатан Свіфт ужив його у творі «Ввічлива розмова Свіфта» (“*Swift’s Polite Conversation*”), що є сатирою на тогочасний спосіб вишуканого спілкування.

Факт обігрування біблійного вислову, що зафіксувався в мовній свідомості народу, сам по собі привертає увагу. Однак насамперед цей винятковий випадок закріпленого на мовному рівні каламбуру слугує моделлю незлічених обігрувань біблеїзмів у мовленні, що, власне, і є підтвердженням їх ідіоматичного статусу. Однак в українській мові, на відміну від англійської, біблеїзми стають об'єктами мовної гри дуже рідко. Це пояснюється особливостями гумору (перевагою ситуативного гумору над лінгвістичним), специфікою слов'янської ментальності (несхильної «змішувати святе з грішним») і соціально-політичними й культурними чинниками (тривалий період обмеженого функціонування Святого Письма та відсутність традиції його читання вдома).

Прецедентні біблійні висловлювання в межах англо-української опозиції можуть мати спільне значення, проте різні біблійні прототипи. Простежуємо, що формально й мотиваційно дивергентні різномовні біблеїзми зі спільним значенням можуть походити з різних частин Святого Письма. Це явище зумовлене перегуком ідей, закодованих у різних біблійних образах чи сюжетах. Наприклад, англomовний біблеїзм *the leopard (cannot) change his spots* походить із Єремії 13: 25 та означає неможливість змінити людську природу [32, с. 131]. В українському варіанті цей екзотичний образ трансформується в, здавалося б, просторічну й політично некоректну із сучасного погляду паремію *горбатого (лише) могила виправить (горбатого не виправиш)*. Однак, як не дивно, цей вираз теж має біблійне коріння, Еклезіаста 1: 15, де продовжується відома думка про марноту всього сущого: «**Покривленого не направиш, а неіснуючого не полічиш**» [4, Екл. 1: 15]. Як бачимо, біблійний вираз частково трансформувався, втім залишився цілком упізнаваним.

Важливою відмінною рисою українських та англomовних біблеїзмів є те, що біблійні регістри двох мов походять із різночасових текстів. Джерелом англomовних біблеїзмів є передусім Біблія короля Якова (1611), мова якої не надто відрізняється від сучасної англійської. В українській мові біблійний регістр формує церковнослов'янська Біблія. Значна частина перекладу церковнослов'янською з'явилася

уже в IX столітті, а перекладом усіх біблійних книг стала Острозька Біблія. Як зазначила Т. Мороз, «саме церковнослов'янізми відіграли найважливішу роль у формуванні конфесійного стилю староукраїнської мови, адже значна частина церковнослов'янізмів, уже адаптованих на українському ґрунті, досить вільно входила до складу староукраїнської мови на правах синонімів й у багатьох випадках розцінювалася як книжна староукраїнська лексика і навпаки» [18, с. 96]. Наприкінці XVII століття більшість церковнослов'янізмів витіснені з ужитку словами з народної мови, проте продовжували вживатися у творах українських письменників як елементи високого стилю. Р. Зорівчак указала, що біблеїзми українського художнього мовлення, інтернаціональні щодо свого предметно-логічного змісту, часто мають старослов'янську мовну оболонку: «Вписуючись в українську мовну ситуацію, вони зберігають сильніший заряд урочистості і, відповідно, сарказму» [12, с. 46]. Так само В. Коптілов наголосив, що старослов'янізми формують особливий стилістичний реєстр української мови, що не має внутрішньомовних еквівалентів: «Відповідників старослов'янізмів українська мова не має, це – такий своєрідний шар лексики й фразеології, що не може бути замінений нічим іншим без істотних стильових втрат. Це глибоко розумів Тарас Шевченко з його геніальним чуттям мови і, перекладаючи з церковнослов'янської Біблії, залишив чимало слів і виразів без перекладу» [14, с. 147–148].

Національні біблеїзми часто входять до когнітивного апарату «середньолітературного» українця опосередковано через автопрецедентні літературні тексти. Отже, біблеїзми, що формують національний канон, часто функціонують як *полігенетичні*. Термін *полігенетична цитата* запропонувала З. Мінц, визначаючи її як репрезентант кількох текстів, у кожному з яких окреслена цитата набуває свого смислу, що кваліфікується як оказіональний.

Як знак усіх цих текстів одночасно, їх «скорочена програма», така цитата зберігає в згорнутому вигляді всі значення, набуті в них [15, с. 394]. Серед виділених З. Мінц типів полігенетичних цитат до біблійних доречно зарахувати цитати, що стосуються кількох текстів, серед яких може бути виділено джерело (у цьому разі Біблія) [15, с. 387].

Біблеїзми, що «пройшли через горнило вербального чи синтетичного мистецтва», проаналізувала й С. Шулежкова, стверджуючи, що

для них «характерна багатозаровість асоціацій, пов'язана з їх життям у творах художників, композиторів, поетів, прозаїків» (переклад авт. – О. Д.) [23, с. 8]. Ця дослідниця виокремила три типи взаємозв'язків між Святим Письмом і біблеїзмами з вторинними (культурними) асоціаціями: 1) постійна актуалізація біблійного тексту через мистецькі твори; 2) витіснення первинно-біблійних асоціацій вторинними культурними асоціаціями; 3) перехід біблеїзму в розряд безіменних мовних одиниць [23, с. 9]. Другий із типів, що їх виділила С. Шулежкова, зараховуємо до *полігенетичних біблеїзмів*, адже ослаблення генетичного зв'язку з текстом Біблії наділяє фразеологізм іншим джерелом (джерелами), з якими він асоціюється.

Отже, *полігенетичний біблеїзм* – це біблеїзм, що ґрунтується не на первинно біблійних, а на вторинних культурних асоціаціях з авторитетними твердженнями чи мистецькими творами. Яскравий приклад полігенетичного біблеїзму, що ввійшов до американського культурного канону як перше проголошення американського експанціоналізму (винятковості), – *shining city upon the hill* (*осяйне місто на горі*). Джерело цього посилання – Мт. 5: 14, де Ісус звертається до своїх слухачів: “*Ye are the light of the world. A city that is set on a hill cannot be hid*” [31, Matt. 5: 14] – «*Ви світло для світу. Не може сховатися місто, що стоїть на верховині гори*» [4, Мт. 5: 14].

Один із перших американських колоністів Джон Вінтроп, сходячи на берег своєї нової Батьківщини у 1630 році, пророкував їй долю «міста на горі», на яке будуть звернені очі всього світу. У XX столітті до цього образу неодноразово зверталися політики, які хотіли підкреслити унікальну роль США у світовій історії (Дж. Кеннеді, Р. Рейган, Р. Джуліані та ін.). Прикладом може слугувати уривок із промови колишнього мера Нью-Йорка Р. Джуліані, виголошеної на відкритті особливого засідання Генеральної Асамблеї ООН щодо тероризму 1-го жовтня 2001 року: “*It's these very principles and the opportunities these principles give to so many to create a better life for themselves and their families that make America and New York a shining city on a hill. There's no nation in the history of the world and no city that has seen more immigrants in less time than America*”. Виділену фразу можна вважати концептуальною, адже вона заклала підвалини нової глобальної інформаційної політичної кампанії США, формування нового міжнародного образу країни через відродження бренду Нью-Йорка як «столиці світу».

Українського читача цієї промови в перекладі може спантеличити те, що Р. Джуліані назвав США, країну, «містом на горі», оскільки український прототип біблеїзму не викликає відповідних асоціацій. Натомість у свідомості американця *осяйне місто на горі* – це насамперед США як «обране Богом місце», а вже потім символ праведних учинків, що їх треба творити в ім'я Господнє.

Інший приклад відомого англomовного полігенетичного біблеїзму – *house divided*. Біблійним джерелом цього виразу є три Євангелія – від Матвія, Марка і Луки: відповідаючи на звинувачення фарисеїв у тому, що Він зцілює за допомогою Вельзевула, Ісус пояснює, чому іменем сатани не можна вигнати злого духа: “*Every kingdom divided against itself is brought to isolation; and every city or house divided against itself shall not stand*” [31, Matt. 12: 25] – «*Кожне царство, поділене супроти себе занується; І кожне місто чи дім, поділені супроти себе, не втримаються*» [43, Мт. 12 :25]. Проте вираз *house divided* у значенні «держава, спільнота або організація, у якій нема єдності» асоціюється передусім не з Новим Заповітом, а з алюзією на нього в промові А. Лінкольна [32, р. 104]. Промову, відому нині під назвою “*House Divided*”, А. Лінкольн виголосив 1858 року під час невдалої передвиборчої боротьби за сенаторське крісло від Республіканської партії. На відміну від свого опонента-демократа С. Дугласа, який обстоював вільний вибір кожного штату щодо свого устрою, майбутній президент США за допомогою біблійної алюзії висловив непопулярну на той час думку: держава не може залишатися «напіврабовласницькою і напіввільною»: “*A house divided against itself cannot stand. I believe this government cannot endure, permanently half slave and half free. I do not expect the Union to be dissolved – I do not expect the house to fall – but I do expect it will cease to be divided*”. Фраза стала настільки популярною, що її використовують навіть як основу для мовної гри, зокрема таку назву має один із епізодів відомого серіалу «Лікар Хауз», де за сюжетом головний герой страждає від галюцинацій і синдрому роздвоєної особистості – «Хауз розділений».

Знаменно, що паралельний образ із наведеної новозаповітної цитати – *розділене царство* – озвучив на першому засіданні новобраної Верховної Ради України президент Петро Порошенко, закликаючи парламент і весь український народ до єдності: «*Євангеліє вчить, що царства, які розділені в собі, впадуть*».

Засоби масової інформації нерідко використовують полігенетичні біблеїзми, де сакральне

джерело просвічує крізь метабіблійні вирази, актуалізовані в канонічних літературних творах. Наприклад, британський журнал “The Economist” свого часу описував ситуацію в Боснії 1997 та Іраку 2002 років як *darkness visible*. Цей образ наводить біблійний опис пекла: “*A land of darkness, [...] where the light is darkness*” [31, Job 9: 22]. Однак фраза *darkness visible*, що набула майже ідіоматичного характеру, посилається не безпосередньо на книгу Йова, а на опис пекла в поемі Джона Мільтона «Втрачений рай». Зазначимо, що попри існування українського перекладу Мільтонного тексту, перекладна цитата навряд чи активує сцену пекла у свідомості українського читача, тому в українських ЗМІ доречніше застосувати суміжний образ *царство темряви*.

В українській культурі ХХ–ХХІ століть також існують полігенетичні біблеїзми, що повністю або частково втратили зв'язок із біблійним джерелом у свідомості читачів: це, зокрема, одиниці, опосередковані використанням у назвах класичних творів, порівняймо: «Виявляється, що назву роману Панаса Мирного «*Хіба ревуть воли, як ясла повні?*» теж узятю з Біблії, з Книги Йова» [13, с. 104]. Уже саме формулювання в словнику А. Коваль свідчить про втрату зв'язку цієї відомої й часто згадуваної цитати з текстом Біблії. Принаймні зазначену інформацію ніколи не наводили в межах радянської шкільної програми, де роман Панаса Мирного був хрестоматійним.

Схожа ситуація з висловом *ходіння по муках* (подано в словнику А. Коваль) [13, с. 292]: приблизно з ХІІ століття на слов'янських землях поширюється перекладена з грецької мови оповідь про ходіння Богородиці по муках: Богородиця з архангелом Михаїлом відвідує пекло, де грішники терплять муки відповідно до природи їхнього гріха. Апокриф «Ходіння Богородиці по муках» фіксує І. Франко [3, т. 4, с. 142–148]. Однак у радянський період цей вислів асоціювався насамперед із назвою книги Олексія Толстого «Ходіння по муках», набувши особливої популярності в 1970-ті роки після її успішної екранізації.

Чи не найбільше українських полігенетичних біблійних цитат опосередковано творами Т. Шевченка. Біблійне джерело при цьому ніколи повністю не затирається, адже «Кобзар» у всі часи функціонував у свідомості українського читача як своєрідна національна Біблія. Численні біблійні вислови стали крилатими саме у формі цитати з Т. Шевченка, а не церковнослов'янського чи українських перекладів Святого Письма: це, зокрема,

початок поезії «Ісаія. Глава 35» «*Радуйся, ниво неполитая!*» (церковнослов'янський відповідник – «Радтийс#, пустин# жаждима#»); вислів *на розпутьях велелюдних* із поезії «І смеркає, і світає» (церковнослов'янський відповідник – «в начале всех исходов» [Плач. 2: 19]).

Інколи біблійний вислів у Т. Шевченка зазнає не лише вербального, а й смислового переформулювання, як-от розгортання значення слів Ісуса з Мт. 25: 30: «*По правді кажу вам: що тільки вчинили ви одному з найменших братів Моїх цих – те Мені ви вчинили*» в поемі «І мертвим, і живим, і ненародженим»: «*Обніміте ж, брати мої, // Найменшого брата*» [22, т. 1, с. 254].

Наступний крилатий вислів Т. Шевченка не має безпосереднього відповідника у Святому Письмі, однак інтуїтивно сприймається читачем як церковнослов'янський, завдяки виразній архаїчній формі. Ідеться про біблеїзм *все-видящее око* з поеми «Юродивий». Т. Шевченко вжив його іронічно й у такому ж іронічному, хоча й ширшому значенні («*чиясь надто пильна увага й надмірна прискіпливість*» [13, с. 289]), його застосовували в пізніших текстах: «*все-видящее око*» органів влади від найнижчого до найвищого рівня. Ярослав Дзира знаходить цікаву паралель між Шевченковим виразом та образом з «Літопису» С. Величка; порівняймо: «*Хоча бачило всевидяче божественне око Суховієве злодіяння і повстало по обидва боки Дніпра велике бідство й розор невинним людям від нього і від його помічників, однак не дало на нього своєї патериці і не допустило йому з невігласами козаками, що пристали до нього з українських міст, бути захопленими татарами і південними в кримську неволю*» [9, с. 187–203].

А. Коваль та А. Мойсієнко зазначають [16, с. 253–254], що цей вислів узятو з християнської символіки, у якій промисел Божий зображений у вигляді ока в променях, обрамленого трикутником [13, с. 288]. Проте вербальне джерело цього посилення знаходимо в 2 Хр., порівняймо: «*Бо очі Господні дивляться по всій землі*» [4, 2 Хр. 16: 9]. У кожному разі для українського читача *всевидящее око* – це біблеїзм, актуалізований Т. Шевченком, оскільки номінація *Бог* аналогічна до *Всемогутній, Усезнаючий і Всюдисущий*. Цю функцію зберігає й англійський переклад Джона Віра *All-Seeing Eye* [30, с. 244], де сакральна номінація акцентується великими літерами та словотвірною-морфологічною аналогією з номінацією *God Almighty*.

Висновки і пропозиції. Проведений аналіз дає змогу резюмувати про зумовленість національно-маркованої прецедентності біблійної фразеології дивергентністю національних перекладів Святого Письма. У свою чергу, особливості англійських та українських біблійних перекладів пояснюються такими мовними й позамовними чинниками, як різниця традицій перекладу Біблії (латинська та візантійська), різночасовість і, відповідно, різна мовна дистантність ключових джерел біблеїзмів (Біблія короля Якова 1611 року й церковнослов'янська мова IX століття), конфесійні, соціокультурні та ідеологічні аспекти. Перспективність дослідження зумовлена необхідністю системного аналізу національно-культурних девіацій у перекладах Святого Письма, їх впливом на формування біблійної фразеології й потенціалу для її відтворення та рецепції в іншомовному й інокультурному середовищі.

Список літератури:

1. Аверинцев С. Софія-Логос: словник. 3-е вид. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2007. 650 с.
2. Англо-український фразеологічний словник / укл. К. Баранцев. Київ: Рад. шк., 1969. 1052 с.
3. Апокріфи і легенди з українських рукописів: у 5 т. / збір., упоряд. і поясн. І. Франко. Репринт 1896. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2006. Т. 1–5.
4. Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту / пер. І. Огієнко. Київ: Українське Біблійне Товариство, 2002. 1375 с.
5. Біблія. Книги Святого Письма Старого та Нового Завіту / пер. Р. Турконяк. Київ: Укр. Біблійне Товариство, 2013. 1213 с.
6. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета на церковнославянском языке. Москва: Российское Библийское Общество, 2001. 176 с.
7. Гак В. Г. Особенности библейских фразеологизмов в русском языке в сопоставлении с французскими библеизмами. Вопросы языкознания. 1997. № 5. С. 55–65.
8. Джером К. Джером. Троє у човні (не кажучи про пса!) / пер. О. Негребецького. Київ: Знання, 2014. 238 с.
9. Дзира Я. Творчість Шевченка і літопис Величка. Вітчизна. 1962. № 5. С. 187–203.
10. Дубровина К. Библийские фразеологизмы в русской и европейской культуре. Москва: ФЛИНТА, 2012. 310 с. URL: http://royallib.com/book/dubrovina_kira/bibleyskie_frazeologizmi_v_russkoy_i_evropeyskoy_kulture.html (дата звернення: 12.08.2017).

11. Жельвис В. Уроки Библии: заметки психолінгвіста. Языковая личность: культурные концепты. Волгоград; Архангельск: Перемена, 1996. С. 201–204.
12. Зорівчак Р. Фразеологічна одиниця як перекладознавча категорія. Львів: Вища шк., 1983. 175 с.
13. Коваль А. Спочатку було Слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові. 2-ге вид. Київ: Либідь, 2012. 312 с.
14. Коптілов В. Схема періодизації історії українського поетичного перекладу. Питання історії та культури слов'ян. Київ, 1963. Ч. 2. С. 143–151.
15. Минц З. Функция реминисценции в поэтике А. Блока. Труды по знаковым системам. Тарту, 1973. Вып. 6. С. 387–418.
16. Мойсієнко А. Слово в апперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша. Київ: Сталь, 2006. 304 с.
17. Мокиєнко В. Библизмы в европейской фразеологии и паремииологии. Die Slawische Phraseologie und die Bibel. Славянская фразеология и Библия / red. D. Walter, V. Mokienko, D. Balakova. Greifswald; Sankt-Peterburg; Ružomberok, 2013. С. 144–153.
18. Мороз Т. Спільні риси українського перекладу Біблії 1903 р. та мови творів І. Франка: лексика високого стилю. Дослідження з лексикології і граматики української мови: зб. наук. пр. / за ред. І. Поповського, Дніпропетровський нац. ун-т ім. Олеся Гончара. Дніпропетровськ, 2012. С. 95–103.
19. Острозька Біблія: паралельний переклад / опрац. Р. Турконяк. Львів: ТзОВ «Мастіг», 2006. 1957 с.
20. Романенко В. Коментарі. Книга Іова / пер. І. Хоменка. Київ: Богуславкнига, 2014. С. 187–295.
21. Святе Письмо Старого та Нового Завіту / пер. І. Хоменко. Ватикан: Editorial Verbo Divino, 1990. 1422 с.
22. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12 т. / упоряд. та авт. комент. В. С. Бородін та ін.; редкол.: Є. П. Кирилюк (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 1989–1991. Т. 1–12.
23. Шулежкова С. Г. От земли обетованной к небесам обетованным (очерки о судьбах библейских крылатых выражений). Москва: ФЛИНТА: Наука, 2013. 260 с.
24. BibleSoft's New Exhaustive Strong's Numbers and Concordance with Expanded Greek-Hebrew Dictionary. BibleSoft and International Bible Translators, Inc. 1994.
25. Crystal D. Begat. The King James Bible and the English Language. Oxford: Oxford Univ. Press, 2011. 327 p.
26. Henry's M. Commentary on the Whole Bible: New Modern Edition, Electronic Database. Hendrickson Publishers, Inc. BibleSoft and International Bible Translators, Inc. 1991.
27. Jerome K. Jerome. Three men in a Boat (To Say Nothing of the Dog). Kyiv: Znannja Publ., 2015. 238 p.
28. Lamsa G. M. Idioms in the Bible Explained and a Key to the Original Gospel. New York: HarperCollins Publ., 1985. 105 p.
29. Oxford Dictionary of English Idioms / comp. by A. Cowie, R. Mackin, I. McCaig. Oxford: Oxford Univ. Press, 2009. 685 p.
30. Shevchenko T. Selected Poems. Poetry and prose / ed. by John Weir. Moscow: Progress publ., s. a. 469 p.
31. The Holy Bible (the King James Version). London: Trinitarian Bible Soc., s. a., 1152 p.
32. The Wordsworth Dictionary of Classical and Literary Allusions / comp. by A. H. Lass, D. Kiremidjian & R. M. Goldstein. Ware, Hertfordshire: Wordsworth Editions Ltd, 1994. 240 p.

ВЛИЯНИЕ БИБЛЕЙСКИХ ПЕРЕВОДОВ НА ФОРМИРОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНО-ПРЕЦЕДЕНТНЫХ БИБЛЕИЗМОВ: АНГЛО-УКРАИНСКИЙ КОНТЕКСТ

В статье рассмотрены факторы формирования корпусов национально-прецедентной фразеологии библейского происхождения в англо-украинском сопоставлении и проблемы перевода национально-маркированных библеизмов. Доказано, что дивергентность библейской фразеологии в сопоставляемых языках обусловлена, в частности, особенностями национальных переводов Священного Писания. Отдельно выделены полигенетические библеизмы, которые ассоциируются не столько с библейским первоисточником, сколько с его интерпретацией в авторитетных утверждениях и классических произведениях вербального и синтетического искусств.

Ключевые слова: национально-прецедентные библеизмы, полигенетические библеизмы, византийская традиция библейского перевода, латинская традиция библейского перевода, библейский прототип, церковнославянизмы.

**THE INFLUENCE OF BIBLE TRANSLATIONS ON THE FORMATION
OF NATIONALLY-PRECEDENT BIBLICAL IDIOMS: ENGLISH-UKRAINIAN CONTEXT**

The article sets out to examine factors of forming corpora of nationally precedent biblical phraseology in English-Ukrainian opposition and issues of translating nationally-marked biblical idioms. It is argued that the divergence of Biblical phraseology in the languages contrasted results from the specificity of national translations of the Holy Scripture. Special attention is devoted to polygenetic biblical idioms, which are associated with the interpretation of the Bible source in authoritative statements and classical works of verbal and synthetic arts rather than with the Bible itself.

Key words: *nationally-precedent biblical idioms, polygenetic biblical idioms, Byzantine tradition of Bible translation, Latin tradition of Bible translation, biblical prototype, Church Slavonic lexis.*